

ՊԵՐՃ ՊՈՅԵԱՆՑ

ԵՒ

ՆՈՐԱ ՎԷՊԵՐԸ

Ուսումնասիրութիւն

Ն. ՔԱՐԱՄԵԱՆՑԻ

...Zufällig naht man sich, man fühlet, man bleibt,
Und nach und nach wird man verflochten;
Es wächst das Glück, dann wird es angefochten,
Man ist entzückt, man kommt dem Schmerz heran,
Und eh man sich's versieht, ist's eben ein Roman...
Greift nur hinein in's volle Menschenleben!
Ein jeder lebt's, nicht vielen ist's bekannt,
Und wo ihr's packt, da ist's interessant.

Faust. I. 129—137.

«Հանդիպում եմք պատահմամբ, զգում, կենում,
«Հետ զհետէ հանգոյցներով շղթայւում,
«Աճում է երջանկութիւնն, յետոյ հալածւում.
«Հրապուրւած նրանով՝ մեզ գտնում է աղէտ,
«Իհն. չը զարթած ցնորքից, վէպն է սկսում յաւէտ...
«Մեկնեցէք ձեռներդ գէպ շտեմարանը կենաց.
«Տեսել եմք ամենս, շատերս եմք անգէտ.
«Ուստի՛ կ'ուղէք նիւթ առէք, դրաւիչ է շահաւէտ»:

Ֆաուստ. Ա. 129—137.

Բ.

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ.

Առողջ և բնական զարգացումն ունեցող գրականութիւնները բանաստեղծութիւնով են սկսում իրենց գոյութիւնը. հին դասական գրականութիւնների պատմութիւնը հաստատում է այդ ճշմարտութիւնը: Յայտնի է՝

որ հալկական հին մատենագրութիւնը դժբաղդաբար բնական և կանոնաւոր զարգացումն չէ ունեցել. նա ծնունդ է հալ եկեղեցու պիտոյքի, ստեղծըւած է եկեղեցականների ջանքով, ծառայել է երկար ժամանակ գրեթէ միայն եկեղեցուն և սեպհականութիւն է եղել եկեղեցականների. ուստի հասկանալի է նորա բանաստեղծութիւնից զուրկ լինելը, հասկանալի է նա մանաւանդ վիպական բանաստեղծութեան կատարեալ բացակայութիւնը: Հալկական հին կամ դրարար մատենագրութեան ստեղծելու նըպատակն էր եկեղեցական դպրութիւն ունենալը. այս պատճառով նա սկսում է թարգմանութիւններով, ծաղկում է մի ուղղութիւնով, այսինքն՝ նորա բոլոր արտագրութիւնները, լինին նոքա բանաստեղծական թէ գիտնական, հետեանք են եկեղեցու պիտոյքին. նորա վիպական բաժինը սրբերի վարքն է (Legende), քնարերգականը միատեսակ ներբող է և զուրկ է քնարերգական ազատ երգերից, երգիծաբանութիւնից և եղերերգից, իսկ ամենաբարձր տեսակը բանաստեղծութեան, թատրերգութիւնը, զուրա լինելով բոլորովին եկեղեցու շրջանից, ամենին ծնունդ անգամ չէ առել: Անուամենայնիւ այդ գրականութիւնը կրում է հալկական հոգու դրոշմը. ուստի իրաւամբ մեր հին գրաւոր կամ գրաբար մատենագրութիւնը կարող ենք անուանել հալկական—քրիստոնէական գրականութիւն:

Տարբեր եղաւ մեր նոր կամ աշխարհիկ գրականութեան զարգացումն: Մեր ազգային զարգացման ընթացքն այնպէս է եղել, որ մենք որոշեալ գրական չառաջադիմութիւն պէտք է անժխտելի կերպով ունենալինք և ունեցել ենք: Մեր ազգը բանաստեղծութեան երկու առաջին տեսակների շրջանն էլ, վիպականի և քնարերգականի, անցել է, բայց երրորդին՝ այն է թատրերգականին՝ չէ հասել. եթէ հին դպրութիւնը բոլորովին իւր շրջանից զուրա է համարել ժողովրդական գրականութեան արտագրութիւնները և չէ կամեցել ծառայել դրան, այդ չէ նշանակում, որ մենք այն շրջաններից չենք անցել երբէք. եթէ այս վերջին ենթադրութիւնս անելու լինինք, այդ կը հերքէ՛ր դրաբար մատենագրութեան մէջ պատահաբար մնացած հետքերով և ալժման ժողովրդական բանաւոր գրականութեան մնացորդներով: Դարերի ընթացքում հալկական դպրութիւնը չամառութեամբ զլացաւ ծառայելու հալ ոգու բոլոր արտագրութիւններին, նա մի տեսակ հիւսիս գլխի ֆ—սրբադրոշմ մատենագրութիւն էր. բայց վերջապէս կոտորեց նորա չամառութիւնը և ժողովրդական պահանջը չաղթեց դարաւոր նախապաշարման: Գրաբարի անմատչելի դառնալն և նորանով գրելու դժարութիւնը պատճառ եղաւ աշխարհաբարի բարձրանալուն. և երբ լեզուն բարձրացաւ իւր ընկած վիճակից, նորանով պահած գրական արտագրութիւնների արժէքն էլ աւելացաւ. ժողովրդական և կէս ժողովրդական երգերը գրի առնւեցին, սրբերի վարքն և խրատական պատմութիւնները ժողովրդի լեզուով գրւեցին և տարածուեցին:

Գործնական կեանքին վաղուց արդէն ծառայում էր գրութեան արւեստը. նամակները, դաշնագիրներն և պալմանագիրները գրւում էին սովորաբար աւելի աշխարհաբար կամ աշխարհարարով խառն գրաբար. սակաւն զեռ ևս չը կար աշխարհիկ գրականութիւն, մինչև որ ժամանակը խաչատուր Աբովեանի ձեռով լուծեց աշխարհաբարը կաշկանդող կապերը: Աբովեանի «Վէրք Հայաստանին» մի կողմով համեմատելի է Դանտէի «Ատտուաժալին կատակերգութեան»: «Վէրք Հայաստանին» թէև շատ հեռու է դասական և լարաստ չքնաղ «Ատտուաժալին կատակերգութիւնից», բայց մի պարագայով շատ նման է. ինչպէս նա հիմնաքար եղաւ խտալական գրականութեան և լեզուի, նոյնպէս և Աբովեանի վիպական և զեռերգը եղաւ հիմնաքար մեր արեւելեան գրական լեզուի: Մեր նոր գրականութիւնը ծագիկեցնող առաջին մշակները անխտիր կամ Աբովեանի աշակերտներն են և կամ աշակերտների աշակերտները: «Վէրք Հայաստանին» իբրեւ բանաստեղծութիւն և գեղարւեստական արտադրութիւն՝ շատ փոքր արժէք ունի. նա մի դերմանական իղէալական (գաղափարական) ուղղութեամբ գրւած անլաջող վիպասանութիւն է, բայց հեղինակի բուռն զգացումները նորան կենդանութիւն են տալիս և նա կարողանում է աղղել ընթերցողի վրայ: Աբովեանի այդ բանաստեղծութիւնը մի կողմով զուտ հակական է. այդ նորա զգացումների խորութիւնն է, որ արտապատում է Գրիգոր Նարեկացու նման բառերի անհնարին կուտակումով: Այս պատճառով «Վէրք Հայաստանին» ևս չաջող կերպով կարելի է անուանել «Վալս կենական ի խորոց սրտէ խօսք ընդ Աստուծոյ»:

Իւր ամենին ըմբռնելի լեզուով, անկեղծ զգացումներով և վառ հակենաւորական ոգով, Աբովեանը գրաւեց մի անգամից ընդհանուրի համակրութիւնը. միւս կողմից նա նոր վիպասանութեան օրինակին ծանօթացրեց հազարաւորական, որի ճաշակն առնելով՝ սկսաւ ուս և արնունտեւ այդ տեսակ նիւթ պահանջել: Ռուսական արշաւանքների և աշխարհակալութիւնների հետեանքն եղել էր համեմատաբար հանգիստ նիւթական կեանք և մոտք ուսման և գիտութեան ճաշակի: Կալին արդէն նորարողը ծաղիկներ հակական դաւառներում և գիւղերում. թէ՛ Ներսիսեան և թէ՛ տէրութեան ուսումնարանները աւել էին նորակիրթ երիտասարդներ, որոնք ոգևորւելով Աբովեանի բանաստեղծութեամբ, սկսան նորա շաւղով ընթանալ և զարգացրին մեր նորածին գրականութիւնը: Աբովեանի այդ առաջին աշակերտներից էր մեր ալժմեան արդիւնաւոր վիպասան Պերճ Պռօշեանցը, որի գործերի ուսումնասիրութիւնից առաջ, նորա կենսադրութեան հետ ծանօթացրինք, որ միդ նրա վիպասանութեան շատ կէտերը հասկանալուն նպաստում է:

Այդ ուսումնասիրութեան նպատակն է Պռօշեանցի վիպասանութիւնների գեղարւեստական և գրական արժէքը որոշել՝ միանգամաւն և նորա տեղը գրականութեան մէջ:

Գ.

ՊՌՕՇԵԱՆՅԻ ԿԱՐՄԻՔԸ ՎԷՊԱՍԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ.

Ընդհանուր էր մեղադրանքը դէպի մեր պատմագիրներն, որ ժողովրդական կեանքը անտես էին արել իրենց երկերի մէջ. Այս մեղադրանքն հասնում էր անարդարութեան, որովհետեւ նոցա դատում էին մեր ժամանակի չափով. Հասկանալի է այդ արդէն, որ անցած և անդառնալի կորուստը վերականգնել կարելի էր միայն եռանդուն լինելով նոր գրականութեան մէջ այդ կողմով. Այս եռանդն աջնչափ շատ էր, որ միայն այդ էր կարծւում գրականութեան նիւթ.

Խաչատուր Աբովեանի գործն առաջին փորձն էր ժողովրդին մօտեցնելու, բայց աջնչափ փորձ, որ բոլոր աջն ժամանակաւ գաղափարներով տողորւած երիտասարդութեան պիտի ոգևորէր. Այդպէս էլ եղաւ. «Վէճք Հալատանին» դարձաւ գեղագրութեան օրինակի նման մի օրինակ մեր ժողովրդական գրողներին. Լսենք Պռօշեանցին այդ մասին, որովհետեւ այդ խօսքերով որոշում է նա իւր ապագայ գործունէութիւնն.

«...Մտածելով այս ամենը Խաչատուր Աբովեան ուսումնասիրել և զգալով ան-
« շուշտ ազգի աւանդութիւնները և ծէսերն և եկեղեցիները և
« Հարկն, դրեց իւր «ՎԷՅՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» արդիւնաւոր շարագրումը
« թիւնը, նկարագրելով նորա մէջ երևանու նահանգի Քանաքեռ գիւղի լեզուէ
« դարձուած քը և անային մի քանի սովորութիւնքը... Սա առաջինն
« եղաւ, որ մի դիւցազնի ձեւքով ընծայեց մեր ազգին իւր առանձին կե-
« նաց նկարագրը և յայտնադէտ ցոյց տուեց... Թէ չէ եղել Աղասին, կամ Թէ ե-
« ղել է մի աննշան ոմն, Հոգ չէ. Աղասու վերայ պատմութեանը ամեն Հայ մար-
« դու յատկութիւն է...»:

Ուրեմն լաւ հասկանալով վիպական բանաստեղծութեան էութեան մի մասն, Պռօշեանցը Աբովեանի գործը համարում է նկարագիր և ճշգրիտ ներկարագիր կեանքի. իսկ նրա վիպական ձևը և Աղասու անձնաւորութիւնը նրա համար երկրորդական դեր ունի. նա կարող էր և չը լինել, միայն թէ սովորութիւնները և լեզուի նկարագիրը լինէր. վիպական գաղափարը գոյութիւն չուներ նրա համար, վիպական ձևը միայն կամաւակաւն ձև է, որ ընթերցանելի լինի գրածքը. նա թերևս համաձայնէր իսկ փոխանակ այդ վիպական ձևի՝ ընդունել բուն պատմական ոճը, որպէս զի ժողովրդի կեանքի նկարագիրը ճշգրիտ լինի և ոչ մի շինծու բան չը գտնւի աջնաւոր. Սրա պարզ հետեանքն ալն է, որ Պռօշեանցը վիպասանութեան նոր ուղղութեան է հաւանում, նա պաշտող է իրական ուղղութեան և որ զլլատորն է անկախ եւրոպական ազդեցութիւնից և ուրիշ պատճառներից զրդւած, քան եւրոպական իրական բանաստեղծները. Մեր ուսումնասիրութեան ընթացքում մենք շատ անգամ ատիւթ կ'ունենանք ապացուցանելու այս իրողութիւնը.

վերադարձնել լաուաշարանի խօսքերին հետևում է Պաօչեանցի գործունեությունն ծրագրերն, որ ստիպւած ենք ամբողջովին լաուաշ բերելու:

«Արագալով մեր նախնեաց պատմութիւնները և զանեղով նրանց մէջ ժողովրդական կենաց մի քանի նկարագրերը, աչքներս առաջն ունենալով մեծաքան-
« քար Աբովյանի «Վ.Ե.Ռ.Ք. ՀԱՅՍՏԱՆԻ», սիրահարուցանք մեր Հայոց մեղ թողած
« աւանդութիւնները վերայ և կամելով ծառայել ազգիս, իբրև յանձնէ
« ելեալ, երգելիս ք ըստ մեր տկար կարողութեան մեր Հայրենեաց սովորու-
« թիւնք, վարքն ու բարքն և այլ ախպիսի արտաքին ծէսերը: Ըայց գիտաւո-
« ռու թեամբ մեր գրուածքն ախորժելի անելու համար սերե-
« լի ազգիս, թէ մեծիս և թէ փոքրին և տեսնելով կոյս սերոյ
« սրբութիւնը, երկու կուսից մէջնորդութեամբ պատմելիս ք
« Աշտարակի գիւղի սովորութիւնը, ի մէջ բերելով ամենա-
« փոքր և չնչին համարուած արարողութիւններն անգամ առանց
« զանազանելու լաւ ու վատը...»

Շարունակութեան մէջ ցոյց է տալիս հեղինակը՝ թէ ալդ վիշած սովորութեանց մէջ կան բարոյական դասեր և թէ ալդ սովորութիւնները դուռ հպիկական են և Արարատեան Նահանգի անխառն բնակիչներին լատուկ, որոնց ներկայացուցիչ կարող են համարուի Աշտարակցիք:

Յառաջարանի վերջում կրկին անգամ պարզ առում է՝ թէ բաւոր նպատակը սովորութիւնները և լեզուն նկարագրելն է եղել, և որովհետև չէ կարողացել հեղինակը բարիկենդանի չորեքշաբթի օրւանից մինչև ծայր կազարդ գիւղական կեանքը նկարագրել, թողնում է պատեհ ժամանակի: Այս խոստումը կատարում է նա «Հացի Խնդրի» մէջ, ուր նա վիպասանութիւնը սկսում է «Սօս և Վարդիթերի» վերջանալու կէտից:

«Հացի Խնդրի» լաուաշարանն ալսպէս է սկսում.— «Սօս և Վարդիթերի» վիպասանութեան մէջ Արարատեան Նահանգի սովորութիւնները նկարագրելու՝ վիպասանութեան պահանջմանց համեմատ պակաս էր մընացել բուն բարիկենդանից մինչև ծայրկազարդի կեանքը: Նոյն գրքիս լաուաշարանի մէջ ես խոստացել էի, երբ և իցէ, ալդ սովորութիւններն էլ լրացնեմ, որով Հայաստանի գլխաւոր Նահանգի տեղական կեանքի պատկերը իւր բարբառի, առածների, աւանդութիւնների և ծէսերի հետ ազատած կը լինեմ ժամանակի անհետացնող ժանիքներից... Նկարագրելով «Սօս և Վարդիթերի» մէջ 40 թականների տեղական սովորութիւնները, ես գիտամբ ալժմ ես «Հացի Խնդրի» նիւթը վերցրի՝ նոյն թականներից, որ մի որոշեալ ժամանակի կեանք ամբողջապէս նկարագրեմ»:

Այսպիսով ուրեմն, Պաօչեանցը իւր ալդ երկու գրածներով կամեցել է վիպական ձևով միայն ժողովրդական կեանքի նկարագրերը տալ: Այս նպատակին հասնելու համար, նա վերցրել է 40 թականների Արարատեան կեանքի շրջանն և նկարագրել է երկու վիպասանութիւնների մէջ, լաուաշ բերելով ալնտեղ ամբողջ տարւան կեանքը, առանց մի օր անդամ բաց

թողնելու։ Այս երկու վիպասանութիւնների մէջ պատմական անձնաւորութիւններ չունի։ Եւ ինչպէս զայնքէն, սոքա ժամանակակից հասարակական վիպասանութիւններ կարող են համարուել։ Պոօշեանցի միւս երկու վիպասանութիւններն ունին պատմական տիպար, թէև կեանքի նկարագիրն աւելի ժամանակակից է։ Ինչպէս աշտուղ նպատակ է ունեցել հեղինակը սովորութիւնները, ծէսերն անմահացնել, աշտուղ էլ ցանկացել է նա իրեն հասած պատմական տեղեկութիւնները ազատել կորստից, ուստի և սոցա վերաջ պիտի նախնք ոչ իբրև գուտ պատմական վիպասանութիւնների, այլ դարձեալ աւանդութիւնների ժողովածուի վերայ։

Դ.

«ՍՕՍ ԵՒ ՎԱՐԻԻԹԵՐ» ՈՒ «ՀԱՅԻ ԽՆԴԻՐ».

Յօդածիւս ճակատի նշանաբանի ճշմարտութիւնը՝ թէ պէտք է միայն ձեռք մեկնել դէպի մարդկային կեանքի շտեմարանն և ամենայն տեղ հետաքրքրելի և շահաւէտ նիւթ կարելի է գտնել, ապացուցանում է Պոօշեանցի վիպասանութիւններով. նա գրեթէ անխտիր (բացի Շահէնից) իւր նիւթն առնում է մի գիւղի (Աշտարակի) կեանքից, բայց բոլոր նրա վիպասանութիւններն էլ հետաքրքրելի են և նրանց մէջ նկարագրած կեանքի հանգամանքներն և անձնաւորութիւնները իւրեանց տիպարով ամենագեղեցիկ նիւթեր են քաղաքակրթութեան պատմութիւն գրողի համար։ Ինչպէս ապացուցինք՝ Պոօշեանցի առաջնակարգ նպատակը նոյն իսկ քաղաքակրթականն է և ոչ բանաստեղծականը, որ իհարկէ երբեմն քաղթող է հանդիսանում և ստիպում է անդամահատող արձանագրողին իւր փտեից գնալ. այս հանգամանքն աչքի առաջ ունենալով, մի նշանաւոր զուգադիպութեան վերաջ մատնանիշ լինել կը կամենալի։

Ֆրանսիական վիպասանութեան իրական (ռէալական) ուղղութեան իսկական հալը, Հօնօրէ դը Բալզակ (1799—1850), գրեթէ նոյնն է ցանկանում տալ ֆրանսիական հասարակութեան համար և վրաւի տալիս է իւր վիպասանութիւնների մէջ, ինչ որ Պոօշեանցը մեր հասարակութեան։ Ահաւասիկ Բալզակի իսկական խօսքերը՝ «Մեր կարդում ենք այն չոր ու ցամաք և անտանելի ցուցակագրութիւնները, որ պատմութիւն են կոչւում, այն ժամանակ նկատում ենք, որ բոլոր երկրների և ժամանակների մատենագիրները մոռացել են տալու մեզ բարքերի նկարագիրն և պատմութիւնը։ Ահա այս պակասորդը կամենում եմ, ինչքան ուժերս կը ներեն, լրացնել։ Ես կամենում եմ հասարակութեան կրքերի, առաքինութիւնների և արտերի ամբողջ ստացածքը ներկայացնել, նման բնաւորութեանց հաւաքումով տիպարներ տալ և երկաթի տոկոսութեամբ և ջանքով ժի. դա.

բու մասին ան գիրքը գրել, որ մեզ դժբաղդարար Աթէնքը, Հոմեր, Տիրոսը, Մեմփիսը, Պարսկաստանն և Հնդկաստանը չեն թողել¹⁾։

Ի հարկէ երկու բանաստեղծների նունանման նպատակից չէ հետևում և նոցա նունատեսակ լինելը. Բալզակ, համաձայն Ֆրանսիական հասարակութեան կրթութեան և իւր բանաստեղծական բարձր աւելնին, Պոօշեանցի հետ չը պիտի համեմատուել, սակայն ահա դարձեալ մի ապացոյց, թէ Բնչպէս ժամանակով և տարածութեամբ հեռաւոր մարդիկ նոյն շաւիղը կարող են ընտրել միմեանցից անկախ կերպիւ. Բալզակ լաւ հասկանում էր մարդկային գործողութիւնների ներքին շարժառիթները և ան կեանքի պատկերը, որ նա կամենում էր տալ, պինդ շողկապւած էր այդ ներքին շարժառիթների հետ, որ, նրա կարծիքով, մեր դարում ոչ եթէ աչն և վաղելչութիւնն է, այլ փողը, որին երկրպագում են ամենքը. Պոօշեանցը թէև իբրև սուր նկատող և բանաստեղծ տեսնում է այդ շարժառիթները, բայց կարծէք խոս է տալիս նրանցից. նա իւր նպատակն աչքի առաջ ունի. միշտ ձգտում է կեանքի արտաքին պատկերը տալ և ըստ կարելւոյն փախչել ներքին շարժառիթներից. սակայն այդ փախուստը միշտ չէ չաջողում նրան. օրինակ «Հացի խնդրում ընդհակառակն, իւր բանաստեղծական տաղանդի շնորհիւ, հակառակ իւր ցանկութեան, նկարագրւած տիպարների և հասարակութեան ներքին կեանքը թևակոխում է արտաքին նկարագրութիւնն և առաջնակարգ տեղը բռնում։

Պոօշեանցի «Սօս և Վարդիթերն» և «Հացի խնդիր»-ը իբրև միմեանց հետ կապւած Աշտարակի կեանքը նկարագրող վիպասանութիւններ, միասին կ'ուսումնասիրենք. Չենք կարող այստեղ մի երկրորդ զուգադիպութիւն ևս Բալզակի հետ չը նկատուել. Բալզակի «Մարդկային կատակերգութիւն» վիպական երկն էլ վիպասանութիւնների կապակցւած շարաւարտութիւն է։

Ե.

«ՍՍՍ ԵՒ ՎԱՐԴԻԹԵՐՆ».

«Սօս և Վարդիթերն»²⁾ վիպասանութիւնն նւիրւած է Աշտարակ գիւղի մեծին և փոքրին մի ոսանաւորով, որի ոճն ու ոգին իսկոյն քննեցնում է ընթերցողին «Վէրք Հալաստանի» գրքի տաղաչափական կտորները։

Վիպասանութեան բովանդակութիւնն համառօտ քննեք այստեղ. — Աշտարակ գիւղում երկու գիւղական հասարակութեան կատարեւորտիպ ներ-

¹⁾ Dr. A. Stern: Geschichte der Weltliteratur. 1887 Stuttgart. S. 673.

²⁾ Պերճ Պոօշեանց. «Սօս և Վարդիթերն», Երկրորդ տպագրութիւն, Թիֆլիս. 1887. տպ. Վարդանանի։

կապացնող երկտասարդներ սիրահարւած են միմեանց հետ. տղան, որի ա-
նունն է Սօս, գիւղացոց միջիւն կարողութեան տէր տան զաւակ է, իսկ
աղջիկը, Վարդիթերը, հարուստ և առաջնակարգ ընտանիքի։ Սիրոյ ծա-
գումը մեզ չէ նկարագրում բանաստեղծը, այլ նրա լաւաջադիմութիւնը։
Աղջկան ծնողները սկզբում հակառակ են երկու երկտասարդների միաւո-
րութեան, սակայն նրանց անդրաճիկ որդի Արտաշիրը և գիւղի տիրացու
վարժապետ Գարեգինը, որ Սօսի սրտակից ընկերն և ողջում-աղբէրն է,
յաջողում են փոխելու ծնողներին կարծիքը ջողուտ Սօսի Գարեգին ճարտա-
րութեամբ Հանաւաճքում սուրբ Կարապետի օտնին, վարդապետին, Վարդի-
թերի մայրը բոլոր սեղանակից Աշտարակցիներին առաջ խոստանում է իւր
աղջիկը աւել Սօսին, մի բոլորովին տարօրինակ ձևով էլ աղջիկ ու տղա
միմեանց ձեռք են տալիս։ Արշաւիրն և նրա մայրը կարողանում են Հե-
թումի, տան տիրոջ, միտքն էլ փոխել ջողուտ Սօսի և նշանդրութիւնը չե-
տաճգուում է մինչև աշունք։ Բայց երբ Սօսը իւր նպատակին արդէն մօտե-
ցած էր կարծում, Արշաւրի միտքը փոխւում է. նա որ աշխատել էր ալս
գործը գլուխ բերել, ալժմ պահանջում է նրա քանդումը, միւս կողմից էլ
Սօսի փեսան, Տիրանը, 15 ուրբլի փող վաստակելու համար, աշխատում է
համոզել Սօսին մի ուրիշ աղջկան հետ ամուսնանալու, բայց երբ չի լաջո-
ղում, թլիսմ է անել տալիս և ինքն էլ Հեթումի տունը գնալով, խալտա-
ռակում է նրանց, թէ իւր աներոջ տղի չտեհիցն են ընկել և ուղում են ան-
պատճառ պսակել իրենց աղջկան հետ։ Տիրանի խօսքերը կատաղեցնում են
Հեթումի ընտանիքն և նոքա մերժում են Սօսին. Սօսը խելագարւում է,
Վարդիթերն հիւանդանում, Գարեգինը գրեթէ վալրենացած՝ Սօսին վտ է
բերում գիւղը, բայց նա առնելով իւր Վարդիթերի մահւան գոյժը, ինքն
էլ մեռնում է. նոցա միասին են թաղում և Գարեգինը նոցա դամբանի վե-
րաջ գրել է տալիս.

« Ահա սիրոյ պտուղներ,

« Մի ազահ մարդու զոհեր,

« Ով ըստեղից անց կենալ,

« Յիշի Սօսն և Վարդիթեր »:

Վիպասանութիւնը վերջանում է մի եղերական երգով, որ Գարեգինը եր-
գում է իւր սրտակից սիրելիների վերաջ։

Վիպասանութեան առակը (fabula), ինչպէս տեսնւում է, շատ սովո-
րական է և փոքր. նրա նեղ շրջանակը չէ համապատասխանում վիպա-
սանութեան ընդարձակ ծաւալին, իսկ սիրոյ զարգացման նկարագրին ներ-
ւած բաժինը անհամեմատ մեծ է, քան եթէ խանդարող հանգուցներին նը-
ւիրւած բաժինը։

Վիպասանի նպատակը լինելով «երկուց կուսից միջնորդութեամբ
պատմել Աշտարակ գիւղի սովորութիւնք», ուշք չէ դարձրել գործողութիւն-
ների և անձնաւորութիւնների բնատրութեան և ձգտումների զարգացման

վերալ. վիպասանութեան հերոսը, Սօսը մի կողմից ներկայանում է մեղ իբրև կատարելատիպ գիւղացի աշխատաւոր և քաջ երիտասարդի, միւս կողմից բարձր հոգեկան ձգտումն ունեցող և զգալուն գիւղացի մարդու, որով բացատրւում է և նրա սերտ բարեկամութիւնը Գարեգնի հետ. իսկ Գարեգնի անձէր սէրը հետեանք է երևի Սօսի ալը իսկ բարձր բարոյական ձգտման, որ արտապատում է և նրա բանաստեղծական աւիճով։ Սօսը ներկայացրած է իբրև դադափարական տիպար (Idealtypus) գիւղացի երիտասարդի, որի ալը աստիճան առաւելութիւնները մեղ չէ բացատրած և կամ նոցա դարգացումն իրենց պատճառներով չէ դրած մեր առաջ, ալ ուղղակի տւած է, որ նա քաջ և կորովի էր, խելօք էր, համեստ էր, բարոյական էր, եկեղեցասէր էր, բանաստեղծ էր և ալն և ալն, ինչպէս նաև Գարեգինը գիւղական համեստ, բայց կշիռ ունեցող ուսուցչի տիպար է և անձնէր ընկեր. երրորդ դադափարական (իդէալական) անձնատրութիւնը պիտի լինի Վարդիթերը, որի նկարագրութիւնը սակաւն համապատասխան կարելի է գտնել գիւղական աղջկա տիպարի, եթէ գաղափարական համարենք նրա սէրը դէպի հասարակական զիրքով իրանից ստոր Սօսը։

Պօռչեանցի այս վիպասանութեան միւս բոլոր անձնատրութիւնները առած են ուղղակի կեանքից, նոցա գծագրութեան մէջ չը կալ ոչ մի լռելիւ և ուղղած գիծ, նօքա ամենն ևս նկարած են ուղղակի բնութիւնից. ալպէս Հեթումը, հարուստ, աշխատասէր և իւր դիրքն հասկացող գիւղական ծերունին, նորա աշխատասէր և լամառ կիներ, Արտաշիր գիւղական հարստի որդին, Պարէտ Սօսի մեծ և հօր տեղ բռնող եղբայրը, շահասէր և անխիղճ Տիրանը, Գարեգնի Անուշ քույրը և ալն։ Եթէ առաջին երեք անձնատրութիւնները, Սօսը, Վարդիթերն և Գարեգինը ապացուցանում են Պօռչեանցի ի դէպի կան (գաղափարական) ուղղութիւնը, որ հետեանք է Աբովեանի հետևողութեան, միւս երկրորդական անձանց նկարագրերը նրա իրական (ուէալական) ուղղութիւնը, որի առաջին ներկայացուցիչներից մէկն ինքն է մեր գրականութեան մէջ։

Դառնանք այժմ վիպասանութեան բուն նպատակին, ալսինքն նրա մէջ նկարագրւած սովորութիւններին և ժողովրդական կեանքի պատկերներին, որի միայն արտապատումն իբրև մի ձև է ծառայում վիպական կապն և բարոյական գաղափարը, որ է սիրոյ բարձրութիւնը կեանքի ամեն շահերից։ Վիպասանութիւնը սկսում է մարտի 15-ից և տևում է մինչև միւս տարւան բուն բարիկենդանը. այս շրջանի գիւղական կեանքի բոլոր երևույթները նկարագրւած են ալստեղ գրեթէ առանց բացառութեան և առանց ուշ դարձնելու, թէ արդեօք կապ ունին վէպի առակի հետ թէ ոչ և եթէ չունին էլ՝ ստեղծւում է մի շատ թույլ կապ, որպէս զի առիթ լինի նկարագրելու գիւղական կեանքի մի որ և է նշանաւոր կողմը։ Ծառաբողբարի շարաթ երեկոյից է սկսում վէպը և նկա-

բաղրում է ծառղարդարի կիւրակէն, աւադ երկուշաբթին, երեքշաբթին (խնոցահարիս կիմար իմաստունի օրը), հինգշաբթին (ոտնալաւի օրը), ուրբաթ գիշերան եկեղեցական սուգը, շաբաթ օրը (ձու նաշխելու օրը) և երեկոյեան թաթախումն։ Զատիկ օրանից սկսում է մի շարք գիւղական հասարակական կեանքի բնաւորական սովորութիւնների նկարագրութիւնը, որջում-աղսէր դառնալու, ջիրիդի, Լալու, գերեզմանօրհնէքի, կարմիր կիւրակէի դրօսանքը։

Կարմիր կիւրակէի երկուշաբթի օրանից սկսած բանաստեղծը տալիս է մեղ գիւղացու ամառալին պարապմանց, դրօսանքների և առհասարակ կեանքի մանրամասն նկարագիրը, ուխտագնացութիւնները, համբարձման վիճակահանութիւնը, մի թաղման նկարագիր, որի կապը շատ թու է վիպասանութեան հետ և կամ, աւելի լաւ ասել, որ ամենին կապ չունի (տես եր. 121), վարդալառը և սուրբ Կարապետի ուխտագնացութիւնը, աղիները մշակութիւնը և թուրքերի դողութիւնը (որ դարձեալ մի թու կապած միջնալէս է), մաթ եփելը, արաղ քաշելը, շուջուկ եփելը, Գիւղական աշնանալին կեանքից նկարագրւած են նշանդէքն և հարսանիքը շատ կենդանի կերպով, միայն թէ սոքա ևս դարձեալ անկապ միջնալէսեր են։ Զմերալին կեանքից համառօտ նկարագիր կալ ջրօրհնաց և սուրբ Սարգսի տօնի, որով գրեթէ վերջանում է սովորութիւնների նկարագրութիւնը։

Այս սովորութիւնների և կեանքի երևոյթների նկարագրութեան մէջ երևում է Պօօշեանցի տաղանդը, նրա դիտելու նշանաւոր կարողութիւնն և նկարագրելու շնորհը։ Ով տեսել է Հայաստանի գիւղական կեանքը, նա պէտք է անշուշտ վկայէ Պօօշեանցի նկարագրութիւնների իրական լինելը։ Աչքի ընկնող թերութիւններից կարելի է համարել նրա կեղծ դասական ոճը տեղ տեղ, որով սկսում է իւր վիպասանութիւնների գլուխներն և գործող անձանց դասական (classisch) և հին անուններ տալը, օրինակ՝ Արտաշիր, Հեթում, Պարէտ, Տիրան և այլն։

Աչքաթող անել կարելի չէ նաև Պօօշեանցի վիպասանութիւնների դիտաւորական (tendenzios) ուղղութիւնը. ժամանակակից խնդիրները վիպասանին ևս առիթ են տւել չարմար տեղերում խօսելու հասարակական պակասութիւնների մասին. «Սօս և Վարդիթերի» մէջ այդ ալեքան աչքի չի ընկնում, ինչքան «Հացի խնդրի», բայց մանաւանդ «Շահէն»-ի մէջ։ «Սօս և Վարդիթերի» մէջ երկու խնդիրներ են գրաւում վիպասանի ուշադրութիւնը, մէկը՝ քահանաների և առհասարակ եկեղեցականների սղխաութիւնը, երկրորդ՝ կրթութեան պակասութիւնն ու կանանց հարեմական կեանքը։ Առաջին խնդրի մասին նա իւր կարծիքը ցայտնում է ժա. գլխում, երես 93—94. իսկ եկեղեցականների սղխաութիւնը նկարագրում է տէրտէրի քարոզով գլ. դ. երես 33. Պօօշեանցը քահանաներից կենդանի խօսք և բարի օրինակ է պահանջում։ Ուսման և կրթութեան մասին նա խօսում է հաբեանցի կերպիւ գլ. ժղ. եր. 143, ուր նա պահանջում է աշխարհական-

ներից գրեւ-կարգաւ սովորել և ալդ չը թողնել միայն հոգևորականներին։
Կանանց հարեմական և ծածկւած գրութիւնից դուրս գալու ձգտումը
ստիպում է երեւի բանաստեղծին ալն Հանաւանքի բակի տեսարանը ստեղծե-
լու, ուր հասարակութեան առաջ աղջիկը ձեռ է տալիս իւր սիրածին, որ
ի հարկէ բնական չէ. այս սկզբունքն է դարձեալ Գարեգին խօսեցնողը
գլ. ի. եր. 184, ուր նա երեսը բաց պսակ է պահանջում։ Պիտի նկատենք
սակալն, որ այս վիպասանութեան մէջ նկատելի չէ ալն հրապարակասօսի
լեզուն և ձևը, որ այսպիսի խնդիրներում ունի վիպասանը իւր միւս եր-
կերի մէջ. իւր կոչման ուղիղ հասկացողութեամբ նա աղպիսի նկատողու-
թիւնները ծանօթութիւնների մէջ է դնում. ալստեղ, օրինակ գլ. Ժէ. եր. 167։

2.

«ՀԱՅԻ ԽՆԴԻՐ»

Շաբօ. «Միշտ յառա՛ջ, մնաս բարեաւ,
Լցրո՛ւ քսակդ փողով։
Այսպէս խեղիատակիս ինձ քսակ եմ շինում։
Կը սքըսպղծէի խորամանկութիւնս անշուշտ,
Թէ ժամանակս մատնէի այդ անխելքի համար,
Առանց զաբճանալու և օգտելու նորանով։

(Սթէլլօ. Հանդէս ա. երրորդ տեսարան)։

«Սօս և Վարդիթեր»-ին չաջողում է, թէև ոչ ժամանակագրական կար-
գով. «Հացի խնդիրը», որին հեղինակն իւր առանձին հրատարակութեան
յառաջաբանում շարունակութիւն է համարում «Սօս և Վարդիթերին»։ Այս
երկու վիպասանութիւնների մէջ նա կամենում է «ժամանակի անհետաց-
ն ող ժանիքներից» ազատել «Հալաստանի գլխաւոր նահանգի տեղական կեան-
քի պատկերը իւր բարբառի, առածների, աւանդութիւնների և ծէսերի հետ,
որ գրութիւն ունէին մեր ներկա կեանքի առաջին շրջանում»։ Տեսնենք
ալժամ թէ ի՞նչպէս է կատարում վիպասանը իւր խոստումն։

Աշտարակի հարուստ գիւղացի խէչանենց խէչանը մի բարիկենդան օր
գիւղացի իշխանաւորների հետ խնճուղի նստած ժամանակ, գալիս են գիւղի
փոքրիկ տղաները իրենց վարժապետից բարիկենդանի հարկը պահանջելու։
Այս աշակերտներից մէկը, Սմբատ անունով, խէչանի խնդրով երգում է
և ալնպէս ոգևորում է ծերունուն, որ սա բոլոր բաղմականների առջև
Սմբատի հօր հետ միասին իւր աղջիկ Հեղնարին բաշիքեարթմալ է
անում (նշանում է) Սմբատի հետ։

Խէչանի եղբայրը մեռած լինելով՝ Նրան էր մնացել և իւր եղբօր
ժառանգութիւնը. իսկ ինքը տղալ ժառանգ չունէր, Նրա մեծ հարստու-
թեան ժառանգ էր համարում իւր միակ աղջիկը, Հեղնարը, որ թէև ա-

ռանձին գեղեցկութիւն չունէր, բայց, իւր հարստութեան պատճառով, Աշտարակի երկտասարդները փափագած հարսնացուն էր, ուստի և Սմբատին չատերն էին նախանձում և աշխատում խելէ նրա ձեռից աղէ հարուստ աւարը. իսկ Սմբատն ինքը սիրահարւած էր որր Հերիքնաղի վերալ, որ Խէչանի քրոջ, Մարիամի աղջիկն էր: Չը նախելով Հերիքնաղի և Սմբատի դէպի միմեանց տաժած փոխադարձ սիրուն՝ նրանք երկուան էլ սրբապըզ-ծութիւն էին համարում հակառակել ճակատագրին, աշխնքն՝ բաշխեալ երթ-մին. իսկ Հերիքնաղը վճռում է միանգամայն զոհել իւր սէրն, զոհել իրեն անձը, միայն թէ Հեղնարին բաղդաւորացնէ: Արդէն բոլոր խոչընդոտները բարձւած ևն, Հերիքնաղը աշխատել է համոզել Հեղնարին պսակել Սմբատի հետ. սրա հակառակորդ հարուստ, պարծենկոտ և երկչոտ Արշակը, որի հետ Հեղնարը գիշերալին տեսակցութիւններով դրիջակի միջոցով սիրահարւած էր, երկիւղից խելագարւած էր և հարսանիքն սկսւած եկեղեցի պիտի գնալին, երբ գործակալի և մովրովի հրամանը եասալու Մարգարի ձեռով պսակը խափանում է: Ահա ալստեղից է սկսում վիպասա-նութիւնը:

Պսակի խանգարման պատճառ եղող անձնաւորութիւնն է ալս բա-նաստեղծութեան գլխաւոր հերոսը, «հացի խնդրի» ալսինքն փող և հարստութիւն ձեռք բերելու համար, ամեն չարագործութեան ընդունակ և մանկութիւնից գողութեան, աւազակութեան մէջ սնած հալրենաղուրդ ոմն՝ միկիտան Սաքօն: Սաքօն մովրովի պալատի մօտ մի գինետուն ունէր և միջ-նորդ էր գաւառի կառավարչի և ժողովրդեան մէջ, որոնց երկուսին էլ նա խաբում էր օգուտ քաղելով ժողովրդի օրէնքին տեղեակ չը լինելուց և մովրովի անկուշտ ազահութիւնից: Սաքօն իւր ժամանակի գաւառական հա-սարակութեան կենդրոնացնող ոլժն էր. նա հասարակ ժողովրդի, հոգեւորա-կանների, բարձր և ստորին պաշտօնեանների, աւազակների և մարդասպան-ների բարեկամն էր և նոցա չարաբերութիւնների ղեկավարողը, կառավար-չական տնօրինութիւնների ամենալաւ գործադրութեան միջոցը գտնողը, գիւղացիների խնդիրների և վէճերի վճռողը և աւազակներին աւարի տեղը ցոյց տուողն և ազատողը: Հարկաւ ալս ամենը կատարում էր նա լօգուտ իւր գրպանի, ամենքը գիտէին նրա անկազ փողասիրութիւնը, բայց դարձեալ ստիպւած էին նրան զիմելու իրենց գործին չաջող ելք տալու համար: Սաքօն ճանաչում էր Սրկանի գաւառի բոլոր գիւղերն և գիւղա-ցիներին մի առ մի, գիտէր նրանց փոխադարձ չարաբերութիւնները, կա-րողութեան չափն. նա ծանօթ էր մովրովի չարաբերութիւններին իր մեծա-ւորների հետ, գիտէր հոգեւորականների թոյլ կողմերն և բոլորից էլ շահ-ւում էր չնչին մասն հանելով և իւր գործիք դարձող անձանց: Սրկար ժա-մանակ նա իւր աչքը տնկել էր Խէչանենց Խէչանի հարստութեան վերալ և կամենում էր նրան ժառանգել, որի դիւրին ճանապարհը Հեղնարին կնութեան առնելն էր. բայց զգուշ պիտի վարէր, որովհետև Խէչանն իբրև

բնական խելօք և աղնիւ մարդ, աստուէր այդ հրէշ միկիտանին: Նորեկ մովրոյն էլ գիտէր խէչանի հարստութիւնն և անհամբեր սպասում էր քամելու այդ հիւթալից պտուղն. իւր հաւատը դէպի Սաքօի ճարպիկութիւնն անսահման էր, ուստի և նրան էր լանձնել այդ գործն առանց դիտենալու, որ սա վաղուց այդ որսն իրեն համար էր պատրաստել: Սաքօն տարածում է իւր որոգալթի ցանցերն. հասալու Մարգարի պարդամտութիւնից օգտուելով՝ նրան է խոտտանում Հեղնարին և խէչանի հարստութիւնը, որ կարողանալ արգելել պսակն: Մովրոյն, արդէն չլացած իւր նպատակով, պաշտօնիցը դուրս հրաման է տալիս արգելել պսակն. իսկ գործակալ հալըր, օգուտ քաղելով իւր դիրքից, եկեղեցական արգելք է դնում պսակին: Պսակն արգելւում է, բայց Սաքօն, չը կարողանալով տիրանալ իւր որսին, փորձում է բարեկամանալ խէչանի հետ, խնամախօսներ և բարեխօսներ է մէջ ձգում, տէրութեան շնորհակալութեան մէջալ է գնում իւր փողով խէչանի համար. բայց այս էլ չէ լաջողում: Անվահեր աւաղակն ալժմ դիմում է աւաղակների օգնութեան և կամենում է Հեղնարին փախցնել, բայց Հերիքնաղը սպանում է աւաղակներից մէկին և այս դառն էլ անլաջող ելք է ունենում: Սաքօն անլաջողութիւնից վատուող անձն չէ. նա անլաջողութիւնը իւր համար ընդհակառակն իբրեւ միջոց է ծառայեցնում. խէչանը, իբրեւ մարդասպան, բանտն է դրւում մովրոյի հրամանով: խէչանը ալժմ Սաքօի ձեռին էր. միկիտանը իւր բոլոր խորամանկութեան հնարներն գործ դրաւ գրաւելու պարդամիտ Սմբատի սիրտն և սկսաւ ծծել նրանց հարստութիւնը: Նա բարերար հանդիսացաւ խէչանին և կարողացաւ անհետացնել նրա կասկածը իւր չարամտութեան վերաջ: Ահա երբ Սաքօն ինքն իւր նպատակին հասած կարող էր համարել, եկաւ արդարութեան վրէժխնդրութիւնը, մովրոյի գործերին քննիչ եկաւ կառավարութեան կողմից և ժողովուրդը կեղեքող մովրոյն ընկաւ դատաստանի տակ. իսկ նրա աջ ձեռն, չարութեանց գործադիրն և խորհրդատուն աղատեց, ծախելով իւր գինեատունն և գնաց Նրեան՝ խէչանի, որին ալնտեղի բանտն էր ուղարկել տւել, հաւատարմութիւնից օգտուելու և նրա հարստութեան տիրանալու: Սաքօն նկատել էր Սմբատի կասկածն իւր հաւատարմութեան մասին, ուստի մի փորձ արաւ սպանել տալու նրան, սակաւն այդ ևս անլաջող անցաւ: «Սատանի վտի ոտն» Սաքօն կարողացաւ մինչև քննչի աչքից ծածկել խէչանին և արգելել Սմբատին իւր ձալնն հասցնելու քննիչին: Այս դառն փորձութիւնների ժամանակ, Հեղնարն անկողնին էր ծառաւում և հիծւած միայն հօր ազատութեանն էր սպասում, որ նրան տեսնի և շունչը տալ:

Եկաւ վերջապէս ազատութեան ժամը, վրէժխնդրութեան ծարաւը Սաքօի գործիքին, Մարգարին, դրդեց օգնութեան հասնելու Սմբատին և նրանք քննիչի հետ երբ մտան բանտն ազատելու խէչանին, Սաքօն դեռ ևս չարունակում էր իւր մեքենավութիւնները. նա խէչանին ստորագրել էր կամենում առաւ իւր ալգին պարգեւելու մուրհակը, որ դուռը բացւեց և հըն-

չեց նրա տղատուժեան աւետիան. իսկ չարագործը փախաւ և կրկին խուսափեց արդարադատութիւնից:

Խէչանը դարձաւ իւր տունը հաււած և մաշւած զնդանի կեանքով, տեսաւ իւր մահամերձ Հեղնարին, որ իւր նշանածը Հերիքնաղին էր պարգեւել և մեռնում էր հանգիստ հողով իբրեւ մի հաշ կին, որ իւր մեղքերի պատիժը տանում է հանդարտ հողով: Սմբատն ամուսնանում է Հերիքնաղի հետ, վստոյ թաղում է Հեղնարին, Մարիամին և Խէչանին:

Վրէժխնդրութիւնը մղում է Մարգարին՝ Սաքօին դռնելու և պատժելու, բայց Սաքօի խորամանկութիւնն և խելքը դարձեալ չաղթանակը տանում է և ետստիւղը դռն է լինում Սաքօի չարութեան:

Այս է ահա 48 գլխից բաղկացած 356 ութածալ երես ունեցող վիպասանութեան համառօտ բովանդակութիւնը, ուր հեղինակն, իւր ցանկութեան համաձայն, նկարագրում է զիւղական կեանքի հետեւեալ սովորութիւններն և կողմերն, — բարիկենդանի տօնախմբութիւնը, ձիարշաւը, բերան փակէք, ճլորթի, դրիջակ, խնամախօս, դատաստան հալնէ: Այս վիպասանութեան մէջ գործակից է գրեթէ բոլոր զիւղական և դաւաճական հասարակութիւնը. — մոլորովը, գրագիրներն, ետսավուները, վարդապետները, քահանաները, զիւղատնները, հարուստ և աղքատ զիւղացիք, միկիտանը, աւաղակներն և վերջապէս քենիչը:

Չորստ քաղելով վիպասանութեան բովանդակութեան ընդարձակութիւնից, բանաստեղծը տեղ է տւել թէ ընդարձակ և թէ համառօտ տեղագրական նկարագրութիւններին (տես գլ. Գ.): Առածներն և ժողովրդական ասացւածները նույնպէս խնամքով ժողովւած և ըստ բարմարութեան գործ են գրւած (գլ. բ. Ժէ. խե. լէ. խբ. խգ. հալնէ), որ արժէր հեղինակի բոլոր գործերից ժողովել և միասին դասաւորել:

Այս է ահա մօտաւորապէս այն հարուստ նիւթն, որ մեղ տալիս է բանաստեղծը և որի համար նա ինքն ըստ ինքեան գրում է իւր բանաստեղծութիւնը: Սակայն աւելաւի չէ միայն նրա տւածը. աւելի մեծ արժէք ունեցող մի բան ևս տւել է նա մեզ իւր տաղանդի շնորհիւ, որ ահա այս վիպասանութեան մէջ փաղթել է հեղինակի ղիտաւորութեանը: Պեօշեանցը կամեցել է մեզ «առածների, սովորութիւնների և ծէսերի» ժողովածու տալ ու տւել է մի հիանալի նկարագիր քառասնական թւականի հաշ ժողովրդի բարբի ու վարքի և վիրաւի մի բանաստեղծական արտագրութիւն և ոչ վիճակագրական կամ ժողովրդագրական:

«Հայրի խնդիր» հերոսը, միկիտան Սաքօն, մեծ վարպետութեամբ է նկարագրւած. այդ մի լուսանկարչական պատկեր է և ոչ թէ վրձինի կամ գրչի նա հայրենապետի մի բաղդախնդիր է, որ իւր մանկութիւնը անցրել է գինեւիճառի խանութում ու ապականւած հասարակութեան մէջ, ականատես

է եղել մարդկային ամենատղեղ գործերին և տեսել է մարդուս անարժան կողմերն. բնական խելքի տէր լինելով, ճանաչել է դարուս Աստուծուն՝ առանց Նազօի (սրատներին միշտ լաւ հասկացել է՝ «փոքր լցրու գրպանդ, փոքր սիրելի Ռոդըրիգօ» (0թէլլօ Ա.3)։ Ահա միկիտանի մանուկ աշակերտը դնում է իւր բռնը ամբողջ մի գաւառի սրտում և կեղեքում է ամենին, չիմարացնում է զօրաւորներին ու տկարներին։ Նրա համար ոչ մի սուրբ և անձեռնմխելի բան չը կալ.— Սաքօն իր միսը կ'ուտի և մաքի դրածին կը հասնի... (երես 270)։ Նա կողոպտել կը տալ, կը կողոպտի, կը չարչարի, կը մեղադրի, դատապարտել կը տալ անմեղին, անմեղ հալաղջկան փախցնել կը տալ թուրք աւազակի ձեռով, մարդ սպանել կը տալ, միայն թէ փող ձեռք բերի. իսկ այս ամենն ալնպիսի ոլոր մոլոր ճանապարհներով կը կատարի, որ վերջը կարող է խուսափել արդարութեան ձեռից էլ, վրէժ-խնդրութեան կատաղութիւնից էլ։ Ահա մի կատարեալ Նազօ իւր չարութեամբ, որ սակալն իւր ժամանակում և երկրում ամենին անծանօթ ոմն չէ, նրա անունը լսողն անմիջապէս ճանաչում է ալլ հրէշին։ Ամբողջ վիպասանութեան հերոսը Սաքօն է, որի խօսքերն և անունն տւել է գրքին, թէ և աւելի բարմար կը լինէր վիպասանութիւնը հէնց Սաքօ անուանել, ինչպէս ալլ արեւ է ալս գործի գերմաներէնի թարգմանիչը։ Նի՞ք Սաքօն կատարեալ տիպար է ժամանակի ծնունդ չարագործների մի տեսակին, խէչանց խէչանը միւս կողմից տիպար է բարեսիրտ հին գիւղացու, որի փառասիրութիւնը միայն հիւրասիրութիւնն է և բարեգործութիւնը, իսկ ցանկութիւնը՝ հեռու մնալ ուրիշների գործերից հանգիստ խղճմտանք ունենալու համար։ Խէչանը մի ազնիւ և առողջ դատողութեան տէր մարդ է, նրան աշխարհային փառքերն չեն հրապուրում, նա չէ ձգտում մէղալ ունենալու, չի ուզում գիւղապետ կամ դատաւոր դառնալ, նա ճանաչում է աւազակներին բոլորին էլ, բալց ողմ և ցանկութիւն էլ չունի նրանց հետ կուսելու։ Սաքօի խորամանկութիւնը չաղթում է վերջապէս արդարատէր խէչանին և նա հաւատում է սատանայ Սաքօին։ Դժբաղդութեան մէջ էլ խէչանը մեծ է, գիտէ կրել ամենալն տանջանք և քրիստոնէական համբերութիւն ունի, միայն ցաւում է իր պատճառով հիւժողների վերալ։ Խէչանը բարեսիրտ, անխարդախ և արդարատէր գիւղացու տիպարն է։

Միւս գործող անձնաւորութիւններից աչքի ընկողներն են Սմբատն, Հերիքնաղն ու Հեղնարը։ Սմբատը ներկայացրած է իբրև իդէալ գիւղացի երիտասարդի, որ պարտաճանաչ է և զգացմունք ունի, չէ խուսափում վրտանգից և արիասիրտ է։ Պարտաճանաչութեան զգացումը չաղթում է նրա սիրուն, ինչպէս և Հերիքնաղի սիրուն, որ նույնպէս իդէալ է գիւղացի օրիորդի, գեղեցիկ է, բարեսիրտ և անձնազոհ, պարտաճանաչ։ սոքա երկուսն ևս աւելի գաղափարական են, քան իրական անձնաւորութիւնները։ Իրական է Հեղնարի նկարագրութիւնը. հարուստ գիւղացու աղջիկ, արտաքին հրապուրներից գրեթէ զուրկ, բալց հպարտ և ծածկամիտ, որի

քնաւորութեան լատկանիչն է փառասիրութիւնը, սա չէ սիրում աշխատասէր, գեղեցիկ և համեստ Սմբատին, այլ փնդում է փալտն ամուսին, որին մատով ցոլց տան գեղամիջին: Հեղճարի մահաւան անկողնում արած խոտովանքը թէև քիչ անքնական, բայց սրտաշարժ է, մանաւանդ իւր հօր հետ ունեցած խօսակցութիւնը:

Հարկանցի նկարագրւած և երկրորդական անձնաւորութեանց մէջ շանաւոր են և աւսավուչ Մարգարը, մովրովը, քենիչը և Երչակը, միայն թէ քենիչը շատ իղէալական է նկարագրած: Հրաշալի են պատահմամբ և հարկանցի նկարադիրները գիւղացոց, գիւղապետների, թուրք աւաղակների, եկեղեցականների պատկերներն, որոնք, քանի մի խօսք արտասանելով և կամ գործ կատարելով, բոլորովին ծանօթ են երևում մեզ:

«Հացի խնդրի» վիպական գաղափարն է չարութեան լաղթանակը, թէև չարութիւնը մասամբ լաղթւում է քենիչի երևալով և մովրովի և Սաքօի չարութիւններին վերջ տալով՝ սակայն բարոյական գեղեցկի պահանջը չէ լագեցնում վիպասանը, որովհետև Սաքօն աղատւում է արդարադատութեան ձեռից, այլ ընդհակառակն ճոր չարագործութիւնների ասպարէզ է բացում Սաքօի առաջ՝ մոլլա դառնալով: Սորանով «Հացի խնդիրը» անկատար է մնում և վիպական ամբողջութիւն չէ կազմում, որ հարկաւ մի մեծ թերութիւն է. սակայն այդ արդարանում է թերևս Պռօշեանցի իրական ուղղութեամբ, որովհետև աչքի առաջ ունենալով իրական մի տիպար, որ կեանքի մէջ գտնել փոփոխելով զանազան կերպարանքով մեծամեծ փեսաներ է տալիս հասարակութեան, չէ կամեցել վերջ տալ աշտեղ Սաքօի քաջագործութիւններին, այնպէս որ դեռ պէտք է սպասենք այս վէպի վախճանին: Պռօշեանցի վիպական ուղղութեան ձգտումն, որ է արտաքին կեանքի պատկերը տալ, փեսան է նրա բուն բանաստեղծական արտագրութեան:

Գալով վիպասանութեան գրութեան ոճին, թէև այդ պէտք էր առանձինն բոլոր վիպասանութիւնների մասին միանգամից քննել, բայց որովհետև «Հացի խնդիր»-ը ըստ իս Պռօշեանցի ցարդ հրատարակւած գլուխ—գործոցն (Chef—d'oeuvre) է, ուստի անտեղի չեմ համարում ակստեղիսկ նկատելու, որ այդ ոճը շատ ընդարձակ է և անմշակ: Վիպասանութեանս մէջ կան գլուխներ և երեսներ, որոնք առանց որևէ փեսայ կարող են գուրս ձգւել և ոչ միայն չեն խանգարել վիպասանութեանը, այլ կը գեղեցկացնեն: Ընդարձակ և առանց վիպասանութեան սերտ կապը աչքի առաջ ունենալով գրելու պատճառը՝ հարկաւ Պռօշեանցի այն գիտաւորութիւնից է բղխում, որ նա ուզում է ամենալն ինչ որ գիտէ և լսել է, առիթ ունենալ մի որ և է տեղ պատմել. աղալիսով խանգարւում է վիպական ընթացքն և կարդացողի ուշադրութիւնը ցրտւում: Ինչ կապ ունի գրագրի հերոսութիւնը «Հացի խնդրի» մէջ, գործակալի ընդարձակ նկարագիրն, Շահազիզեանց-կամսաբական կոչւած ամբողջ գլուխը, զօնաղն Աստուծուն է և այլն (գլ. ի.

իւր. լբ. խղ.)։ Այսպիսի միջանկիալ և վիպասանութեան հետ կապ չունեցող հատածներն շատ են փնտսում Պռօշեանցի վէպերին և անշուշտ գովելի է այս բանաստեղծութեան գերմաներէն թարգմանչի ընթացքը, որ այսպիսի կտորները բաց է թողել թարգմանութեան ժամանակ։

Այսպիսի աւելորդ միջնավէպերի պատճառը թերեւ հեղինակի այն ցանկութիւնն է, որ կամենում է ծաղրականը մտցնել կեանքի նկարագրութեան մէջ, ինչպէս օրինակ՝ Յաքուլի, Ռամաղանի և Շահաղլիւան—կամսարականի նկարագրութիւնները. սակայն ծաղրականը նկարագրել է չաջողում Պռօշեանցին իւր բոլոր վէպերի մէջ. և այդ նրա թերութիւններից մէկն է։

Այս պակասութեան հետ միասին նկատելի է և մի տեսակ լրագրական վարդապետող լեզու, որ երբեմն դառնում է ընթերցողին և սկսում է կամ խրատել և կամ մի բան ցանկանալ։ Այս, հարկաւ, վիպասանի սրտալ ճաշակի հետեանք է և լաւ հեղինակութիւնների անծանօթութիւնը, որով ճաշակի զարգացումն պակասում է, ուստի և նկարագրութիւնների մէջ շատ անգամ անբաշխ և անարեւատ կտորներ կան։

Այս պակասութիւնների պատճառն անշուշտ վիպասանութեան անմշակութիւնն է։ Պռօշեանցը սովորութիւն չունի իւր գրածն մի անգամ ամբողջացնել և լսող մշակել հետզհետէ թէ ըստ բաղանդակութեան և թէ ըստ լեզուին, ուստի և նրա գործերն միշտ անկատարութեան տալաւորութիւն են անում։ Սրա հետ միասին ցանկալի էր, որ չարդելի վիպասանը աշխատէր նախ խոստովել լրագրական ոճերից և լեզուից և, երկրորդ, զարգացէր իւր բանաստեղծական ճաշակն ընտիր եւրոպական վիպասանութիւններ կարդալով։